

Araştırma Makalesi • Research Article

Kur'ân Verileri Işığında Ümmet ve Millet Kavramlarının Mukayesesi

A Comparison of Concepts Ummah and Millah/Nation in The Light of The Holy Qur'an Data

Ahmet Küçük^{a,*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 44210, Malatya/Türkiye.

ORCID: 0000-0002-7544-7099

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Nisan 2020

Düzeltilme tarihi: 01 Mayıs 2020

Kabul tarihi: 14 Mayıs 2020

Anahtar Kelimeler:

Kur'ân,

Tefsir,

Ümmet,

Millet,

Sosyoloji

ARTICLE INFO

Article history:

Received 30 April 2020

Received in revised form 01 May 2020

Accepted 14 May 2020

Keywords:

Holy Quran,

Tafsir,

Ummah,

Millah/Nation,

Sociology

ÖZ

İnsanlığa bir hidayet kaynağı olarak gönderilen Kur'ân'ın insanın zihin dünyasında ve hayatında ne varsa onları ya olduğu gibi kabul etmek ya da tümüyle reddetmek veyahut da tashih edip yeniden tanımlamak gibi bir üslubu vardır. Bu üslubun sözcüklerin kavramlaşma sürecinde nasıl seyrettiği merakımı celp etmiştir. Bu araştırmanın amacı da ümmet ve millet sözcükleri üzerinden bu merakı gidermeye çalışmaktır. Bu bağlamda ilk yapılması gereken söz konusu lafızların Kur'ân'daki kullanım seyirlerini ve süreç içerisinde kazandıkları anlamları tespit etmektir. Ümmet ve millet sözcüklerinin gerek Kur'ân gerekse sosyoloji açısından mukayesesini yapmak, Kur'ân ve sosyolojideki kullanım farklılığının sebep ve sonuçlarına işaret etmek, bu farklılıkları giderebilecek tekliflerde bulunmak çalışmanın bir diğer amacıdır.

ABSTRACT

The Holy Qur'an, which was sent as a source of guidance to whole humanity, has a style of accepting whatever is in the mind world and daily life of man as it is, or rejecting it completely, or modifying and redefining it. How this style works in the conceptualization process of words takes my curiosity. The aim of this research is to try to overcome this curiosity by means of the words of "ummah" and "millah/nation". In this context, the first thing to be done is to determine the usage patterns of the mentioned words in the Qur'an and the meanings they have gained during the historical process. The other purpose of this study is to compare the words of the "ummah" and "millah/nation" in terms of the Qur'an and sociology, to point out the causes and consequences of their different usages in the Qur'an and sociology, and to make some suggestions that can eliminate these differences.

1. Giriş

Kur'ân-ı Kerim'de topluluk ve toplum anlamında kullanılan birtakım kavramlardan bahsedilirken bunların yanı sıra sosyolojide *sosyal grup*¹ diye tanımlanan bir kısım sözcüklere de işaret edilmektedir. Sosyal grupla kastedilen, büyük-küçük her türlü kümeleşme ile statik olmayıp değişim ve hareket halinde olan insan topluluklarıdır (Günay, 1993: 186; Sezen, 1994: 89). Sosyolojide tabii ve idealist diye temelde iki tür sosyal grup öne çıkarılırken (Sezen, 1994: 89)

bazıları da bunu değişik açıdan *tabii veya kan bağı* eksenli gruplar ve *dini-siyasi-askeri* gruplar diye yine temelde iki tür tasnife tabi tutmaktadırlar (Atalay, 2001, 16/197).

Çalışmanın sınırları açısından zikredilen bütün insan kümelerini ele almamızın imkânsızlığı açıktır. Burada inceleyeceğimiz *ümmet ve millet* kavramları bakış açısına göre değişkenlik arz etse de yukarıdaki tasniflerden herhangi birinde yer alabilmektedir. Sadece bu iki kavram üzerinde yoğunlaşmamızın sebebi ise; öncelikle bu kavramların bazı

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri, 1993, 185-190.

*Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ahmet.kucuk@inonu.edu.tr

peygamber ve toplumlara izafe edilmesidir. Buna ilaveten bu kavramların Kur'an'daki kullanımıyla sosyolojideki kullanımı arasında bazı benzerlik ve farklılıkların bulunmasıdır. Bu benzerlik ve farklılıklar sebebiyle zikredilen kavramlar birbirinin alternatifi veya zıddı olarak algılanmaktadır. Çalışmamızın amacı kavramları yerli yerince oturtup bu algıyı gidermeye çalışmaktır.

Birçok anlamda kullanılıp altmış dört yerde zikredilen ümmet sözcüğü ile Kur'an-ı Kerimde yaklaşık on beş yerde geçen ve temelde beşer kaynaklı ve kâmil din anlamındaki millet sözcüğünün özellikle ilk dönem dilcileri tarafından nasıl anlamlandırıldığı önem arz etmektedir. Farklı dönemlerdeki tefsir kaynaklarında bu sözcüklere verilen anlamların tespiti onların süreç içerisinde uğradığı anlam değişimlerini belirleyerek kavramların mukayesesini kolaylaştıracaktır.

Ümmet kavramıyla ilgili olarak Zülfikar Durmuş'un *Kur'an'da Ulus ve Uluslararası İlişkiler*, Hasan Keskin'in *Kur'an'da Ümmet Kavramı*, Ahmet Öz'ün *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet* gibi müstakil eser/tez düzeyinde çalışmalar yapılmıştır. Orhan Atalay'ın *Kur'an'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar*, Mustafa Öztürk'ün *Ümmet Kavramının Tahlili*, Gülcan Aşşın Güneş'in *Osmanlı'da Millet Sistemi* ile alakalı bir çok. makale çalışmaları da mevcuttur.

Yapılan bu çalışmalarda kavramların mukayesesine yönelik bir başlığa rastlanamamıştır. Bu açıdan çalışma, ümmet ve millet kavramlarının mukayesesi bağlamında bir ilk olma özelliğini taşımakta ve bu yönüyle de orijinallik arz etmektedir.

2. Ümmet

2. 1. Ümmet Sözcüğünün Anlam Alanı

Ümmet lafzı bir çok varlıklar ve olgular için kullanılabilen anlam yelpazesi geniş Kur'an'ın ilk muhatap kitlesi olan Arapların sıkça kullandıkları önemli kavramlardan biridir. Tabiatıyla Kur'an da değişik bağlam ve anlamlarda bu kavrama sıkça vurgu yapmıştır. Ümmet sözcüğü hem sözlük anlamları itibariyle hem de kavramsal manaları açısından farklılıklar içerdiği için her birini ayrı ayrı ele almak gerekmektedir.

2.1. 1. Ümmet'in Sözlük/Luğat Anlamı

Ümmet kelimesi bir kısım dilcilere göre bir maksada yönelmek, öne çıkmak anlamına gelen "am/emme" fiilinden türemiş olup sözcük olarak tekil, anlam itibariyle çoğul ifade eden ve çoğulu da "am/ümme" olan bir isimdir (İsfahânî, t.y.: 28; Râzî, 1420/1999: 1/22; Zebîdî, t.y.: 31/229; İbni Manzûr, 1414/1993: 12/22-27). Ümmet sözcüğü; insan nesli/kuşağı, insan topluluğu, (İbn Düreyd, 1407/1987, 2/793) cemaat/topluluk, hayrı toplayan adam, kişinin ümmeti tamlamasından kişinin ait olduğu kavim, muallim/öğretmen, İbrahim'in (a.s.) örnek öğreticiliğinden hareketle (Nahl, 16/120) hayrı öğreten, örneği/benzeri olmayan, maksat ve gayesi diğer insanlarınkinden farklı olan, tek gayesi olan kişi, takip edilen din, sünnet, millet, yol, bahşedilen nimet, zaman, hayvanlar aleminden değişik tür ve cinsten topluluklara verilen isim, (Ezherî, 1422/2001: 15/454-457; Râzî, 1420/1999: 1/22; Zebîdî, t.y.:31/229-230; İbni Manzûr, 1414/1993: 12/ 27) gayret/enerji, güzel veya çirkin yön/yüz, yöneliş, itaat, alim, (Zebîdî, t.y.:31/230-230; İbni

Manzûr, 1414/1993: 12/ 27) az sayıda insan topluluğu, peygamberlere izafe edilen topluluklar (Firûzâbâdî, 1415/1995: 1391; Firûzâbâdî, Besâir, t.y.: 2/79-80; Tehânevî 1996, 1/262) gibi manalarda kullanılmaktadır.

Ümmet öne geçmek, imam olmak anlamındaki *am/emme*'den müştak *am/imam* lafzıyla da tabii olarak ilişkilidir. İmam; bir kavmin dosdoğru veya sapkın olduğuna bakılmaksızın bir yol üzere olup kendisine tabii olunan kişiye/nesneye denilir. Bu bağlamda peygamber kendi ümmetinin imamıdır. Halife yönettiği toplumun imamıdır. Kur'an Müslümanların imamıdır. Her gün okulda kendilerine öğretilen şeyler çocukların imamıdır. İmam lafzına toplumların liderleri, içerisinde yapıp ettikleri amellerinin yazıldığı amel defterleri, apaçık yol, kitap, reis, direk/dayanak gibi anlamlar verilip çoğulunun *am/eimme* olduğu ve ümmet sözcüğü ile aynı kökten geldiği ifade edilmektedir (Ezherî, 1422/2001: 15/ 457-458; İsfahânî, t.y.:28; Râzî, 1420/1999: 1/22; Zebîdî, t.y.:31/243-244; İbni Manzûr, 1414/1993:12/ 24-26). Ümmet lafzının anne/valide, babanın mukabili, asıl, öz anlamında *am/ümme* sözcüğüyle de alakası kurulmuş olup çoğulunun akletmeyenler/hayvanlar için *ümmeât/امات* akledenler/insanlar için *ümmeât/anneler/امهات* şeklinde geldiği, *امهات* kelimesindeki (ها) harfinin ise zait olduğu zikredilmiştir (Râzî, 1420/1999:1/22; ; Zebîdî, t.y.: 31/231; İbni Manzûr, 1414/1993: 12/ 28). Bununla birlikte bazı dilcilere göre bir şeyin aslı, özü, anası anlamına gelenel-*ümme/الام* sözcüğünün aslı da *ümmehtün/امهة* dır. Bu yüzden çoğulu da *ümmeât/امهات* şeklinde gelmiştir. Bu kelimedeki (ها) ise zait olmayıp kelimenin aslıdır ve karışıklığı izale için hafzedilmiştir. Bu yüzden Araplar, aslı *ümme/الام* olan bu kelimeyi *ümmehtün/امهة* haliyle her iki şekilde de kullanmaktadır (İbni Manzûr, 1414/1993: 12/28-29). Ümm sözcüğünün "Onun anası (varacağı yer) haviyedir." (Karia, 101/9) şeklindeki ayetten hareketle mesken/sığınak manasına da geldiği, Arapların kavminin yiyeceğini ve hizmetini karşılayan kişiye kavmin annesi dedikleri için kavmin hizmetçisi, kavmin annesi anlamında *ümme'l-kavim* ifadesini kullandıkları görülmektedir (Zebîdî, t.y.:31/231-231). Zira anne/*الام*; bir şeyin varlığı, başlangıcı, eğitimi, beslenip büyütülmesi için asıl olana, yakınında, etrafında bulunanların kendisine izafe edildiği kişiye/şeye denilmektedir (İsfahânî, t.y.:27-28). Bu sebeple bilgi adına her şeyin kendisinden kaynaklandığı için Levh-i mahfûz'a *ümme'l-kitap*, birçok yıldız etrafında topladığı, yol bulmada bir işaret fişegi olduğu için samanyoluna yıldızların anası anlamında *ümme'n-nücüm*, birçok sokağın kendisine çıktığı ana caddeye *ümme't-tarik*, etrafındaki yerleşim birimlerinin kendisine izafe edildiği, kendisiyle anıldığı yerleşim merkezlerine şehirlerin anası anlamında *ümme'l-kurâ* gibi deyimler öteden beri kaynaklarda yer almaktadır (İsfahânî, t.y.:27-28; İbni Manzûr, 1414/1993: 12/30-32).

Ümmet lafzının anne/valide anlamında el-*ümme/الام* sözcüğüyle olan bu yakın alakası sebebiyle anneye nispet edilen *ümme* sözcüğüyle de doğal bir ilişkisi söz konusudur. Ümmi/*امي*; bir taraftan annesinin tabiatına, soyuna atfedilen, doğduğu hal üzere okuma, yazma alışkanlığı olmayan manasında anneye nispet edilirken, diğer taraftan içerisinde doğduğu, yaşadığı toplumda ümmetin genel alışkanlıkları üzere kalan kişi anlamında topluma/ümmete izafe edilmektedir (Ezherî, 1422/2001: 15/ 456; İsfahânî, t.y.:27-28; Zebîdî, t.y.:31/237; İbni Manzûr, 1414/1993:12/ 31-34).

Nitekim Muhammed'in (a.s.) ümmî bir peygamber (A'râf,

7/157) olarak nitelenmesi; onun yazmayan ve bir kitaptan okumayan, doğduğu hal üzere masum oluşuna hamledilirken (İsfahânî, t.y.:27-28; İbni Manzûr, 1414/1993:12/ 31-34) bazılarınca da ümmü'l-kurâ'lı/Mekke'li oluşuna vurgu yapıldığı ifade edilmektedir (İsfahânî, t.y.:27-28).

Görüldüğü gibi ümmet lafzının toplulukları olduğu kadar o toplulukların takip ettikleri yol ve gidişatı, bu yol ve gidişatın öncülüğünü yapanları, yani kendisine tabi olunanları, nesil ve çağları, zamanı, mekânı ve dini, anayı, özü ve esas olanı, boy bosu, tek başına bir insan grubunu temsil eden kişi şeklinde sekiz farklı anlam yelpazesine sahip (Süleyman bin Benîn, 1405/1985, 1/234-135) emme/الم fiil köküyle imam/امم ve ümm/الام kelimeleriyle iç içe bir sözcük olduğu anlaşılmaktadır.

2. 1. 2. Ümmet'in İstılâhî/Kavramsal Anlamı

Ümmet sözcüğüne üzerinde mutabık kalınan ve bütün sözlük anlamlarını da içeren kavramsal bir tanım yapılamamaktadır. Bu durum onun geniş bir anlam alanına sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak yine de İstılâhî anlamda bir tanımdan söz etmek gerekirse şunlar söylenebilir; gerek kendi iradeleri gerekse bir zorunluluk olarak aynı yer, aynı zaman, aynı din ve aynı gayeye nispet edilmekten veya bir peygambere izâfe edilmekten dolayı bir arada olan topluluğa ümmet denir (Cevherî, 1982: 5/1864; İbni Faris, t.y.: 1/27; İsfahâî, t.y.: 27; Tehnevî, 1996: 1/262; Ebü'l-Beka, 1993: 176; İbni Manzûr, 1414/1993: 12/ 27-28).

Ümmet kelimesinin *imam* kökünden geldiğini söyleyen M. Hamdi Yazır (ö.1361/1942) ümmeti; “*bir imamın çevresinde sağlam bir birlik oluşturup, düzenli bir şekilde faaliyet gösteren ve bu şekilde çeşitli insan grupları üzerinde hakim olan topluluk*” diye tanımlamaktadır (Yazır, 1982: 1/508; 4/4270). Ümmeti imamın öne düşen/önde olan asıl anlamını merkeze alarak en önde imamın bulunduğu, farklı toplulukları bir araya getiren, *kendisine tabii olunan cemaat* şeklinde tarif etmektedir (Yazır, 1982: 2/1154). O aynı zamanda sözcüğün *tabii olunan/arkasına düşülenin yol ve gidişat* olabileceğini de ifade etmektedir (Yazır, 1982: 4/4270). Görüldüğü gibi *imamlık/liderlik* kurumu ile diğer gruplara *hakim olan cemaat unsurunun* öne çıkarıldığı ve bu unsurun bazen *gidişat, yaşam tarzı* da olabileceği şeklinde bir ümmet tanımlaması yapılmaktadır.

Ümmet kavramını tarif ederken Yazır'ın öne çıkardığı *imamlık/rehberlik*, toplumların ümmet tanımlaması içerisine girmesini sağlayan, kimlik ve yönlerini belirlemede oldukça önemli unsurlardan biridir. Allah (c.c.)'ın İbrahim (a.s.)'i insanlara *imam/önder* kılması, İbrahim'in soyundan da ancak zalim olmayanların bu anlamda imam olabileceğinin bildirilmesi, (Bakara, 2/124) Allah (c)'in peygamberleri insanlara yol gösterici *imamlar/önderler* kılması,(Enbiya, 21/73) tövbe eden, inanan ve salih amel işleyenlerin dualarında muttakilere *imam* olmayı talep etmeleri,(Furkan, 25/74) Ahiret Gününde her insan topluluğunun *imamları/liderleri* ile birlikte hesaba çağrılmaları, (İsra, 17/71) ahitlerini bozan küfrün sadakatsizlik timsalleriyle/önderleriyle² savaşın emredildiği ayette (Tevbe, 9/12) *imam* sözcüğünün çoğulu olan *emime* ifadesinin kullanılması ve nihayet tabi olanlarla tabi olunan *imamlar/liderler* arasında geçen diyalogdan bahsedilmesi,

(Bakara, 2/165-167) bir *liderin* etrafında toplanıp, çeşitli insan grupları üzerinde *hakim olan bir topluluk* oluşturmanın sıradan insan gruplarını ümmet tanımlaması içerisine sokan önemli unsurlardan biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Sıradan insan gruplarını ümmet tanımlaması içerisine sokan bir diğer unsur da, insan gruplarına *hakim olan kültürel/dinî unsur ve gidişattır*. Musa'nın kitabını elinde bulunduranın farklılığının arz edilerek, kitaptan *apaçık bir rehber* anlamına gelen *imam* sözcüğü ile bahsedilmesi, (Hüd, 11/17; Ahkâf, 46/12) Eyke ve Medyen halkının da helaki hak eden zulüm, sapkınlık gibi *apaçık bir yol* üzerinde olduklarını ifade bağlamında yine *imam* lafzının kullanılması,(Hicr, 15/78-79) ümmeti tanımlamada hakim olan kültürel/dinî unsurun, gidişatın önemine dikkat çekmektedir.

Ümmet kavramını belirleyen lider anlamında *imam*, bu misyonu benimsemiş diğer gruplara hakim bir *topluluk* veya yol ve gidişatı belirleyici hakim *kültürel/dinî* unsurdur. Bütün bunlardan ümmet kavramı tanımlanırken hangi kökten geldiğine bakılmaksızın imam ve ümm/ana sözcüğü ile birlikte düşünülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim kaynakların bir kısmı *imam-ümmet* ilişkisine bu doğrultuda dikkat çekmektedir (Yahya bin Sallâm, 1980: 152; Râzî, 2000: 24-25).

İnsanlığa yol gösterici imamlar olarak gönderilen resullere nispet edilen ümmet kavramı, son peygamber Muhammed (a.s.)'in gelişi ve onun davetini bütün insanlığaduyurmasıyla daha farklı bir boyut kazanmıştır. Tebliğ görevine başladığı andan kıyamete kadar gelecek olan bütün insanlık onun davet ümmeti (ümmet-i da'vet/ümmet-i belâğ) kapsamında yer almıştır. Hz. Muhammed'e iman edip ona tâbi olan kitleler ise onun icabet ümmeti (ümmet-i Muhammed/ümmet-i icâbet) olarak tanımlanmıştır.(Bulut, 2012: 42/308-309) Mekke döneminde bir cemaat şeklinde tevarüs eden İslâm ümmeti, Medine döneminde ise siyasî, adlî, askerî, iktisadî, içtimaî, eğitim, kültürel vb. kurumlarını tekml etmeye çalışan bir ümmet olarak kendisini göstermiştir (Hamidullah, 1990: 1/188). Kavim, kabile, fırka, hizip, taife, mele, ashap vb. sosyal gruplar kan ve toprak birliği üzere bir araya gelirken ümmet akide/iman bağını, din kardeşliğini esas almıştır (Hamidullah, 1990: 1/191-192; Aydın, 1991: 38, 108).

2.2. Ümmet Sözcüğünün Kur'ân'daki Kullanımı

Kur'ân'da 64 yerde zikredilen ümmet kavramı, 52 yerde tekil ümme/ الأمة şeklinde 12 yerde de ümem/امم çoğul formunda kullanılmıştır (Abdulkaki, 1990: 80). Bu ayetlerin ilki özetle cinlerin ve hayvanların da bir ümmet olduğundan, insan topluluklarının, nesillerin ümmet diye isimlendirildiğinden, insanlığın başlangıçta tek bir ümmet halinde yaşadığından, Allah'ın hikmetinin gereği olarak insanları tek bir ümmet yapmadığından, her ümmet için belirlenen bir ecelin varlığından ve ümmet ile zaman arasında kurulan bir ilişkiden bahsetmektedir. Hayvanların da bir ümmet olduğunu ifade eden ayet şu şekildedir: “*Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi ümmetlerdir...*” (En'âm, 6/38) Ayette *ümmet* kelimesiyle kastın bir tür/cins topluluğu, farklı taifeler, sınıf/familiya

² İmam sözcüğünün bu bağlamdaki ayrıntılı anlamı için bkz: Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, çev. C.Koytak-A.Ertürk, İstanbul, 1999, 1/349.

(Yahya bin Sallâm, 1980: 153; İbni Kuteybe, t.y.:446; Taberî, 1992: 5/176; Maverdî, t.y.: 2/111; Alûsî,t.y: 7/143) gibi anlamlar olduğu, bu bağlamda cinlerin de ortak özelliklere sahip aynı cinsten bir topluluk olmaları sebebiyle zikredilen kelimeyle ifade edildikleri, (A'raf, 7/38; Fussilet, 41/25) dolayısıyla ümmet kelimesinin buradaki kullanımının ortak özellik ve ortak gayeye sahip canlılar topluluğu şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Sezen, 1994: 100).

"O gün her ümmeti diz çökmüş görürsün, her ümmet kendi kitabına çağrılır..." (Casiye, 45/28) Bu ve bunun dışındaki birtakım ayetlerde (Bakara, 2/28; Al-i İmran, 3/104; Nahl, 16/92) ümmet kelimesiyle ortak bir gaye/din etrafında toplanmış ve ortak özellikler taşıyan cemaat, büyük insan toplulukları veya fırkaların ifade edildiği anlaşılmaktadır.(Yahya bin Sallâm, 1980: 151-152; Taberî, 1992: 11/266; Sa'lebî, t.y.: 4/146-147; Keskin, 2003: 55-68; Tekin, 2003: 110-116)"...Böylece her ümmete kendi işlerini cazip gösterdik..."(En'am, 6/108) ve "...onlardan mutedil/orta yolu tutan bir ümmet vardır..." (Maide, 5/66) şeklindeki ayetlerde de ümmet kelimesi hak din üzere olup olmadığına bakılmaksızın genel mahiyette topluluklar anlamında kullanılmıştır. "Onlar bir ümmetti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız da size aittir..." (Bakara, 2/134, 141) bu ve benzer bir ayette (Ra'd, 13/30) ümmet kelimesi yine ortak özellikler taşıyan insanlardan kuşak, nesil, çağ, topluluk (İbni Kuteybe, t.y.:446; Taberî, 1992: 1/614, 628; Vahidî, t.y.: 1/572) anlamında kullanılmakla birlikte gittikçe bu ortaklığa irade, kesb (edinme, kazanma) ve sorumluluk gibi niteliklerin eklendiği, bu niteliklere vurgu yapıldığı, böylece bu kelimeye yeni manalar yüklendiği görülmektedir.

2. 2. 1. Ümmet-Zaman İlişkisi

Ümmet kavramı; "Andolsun eğer biz onlardan azabı sayılı bir ümmete kadar erteleseک mutlaka -onun gelmesini engelleyen nedir?- derler..." (Hûd, 11/8) ayetinde ilk bakışta yıllar, uzun zaman anlamında (Yahya bin Sallâm, 1980: 151; Ebû Ubeyde, t.y.: 1/284, 313; İbni Faris, t.y.: 1/28; İsfahânî, t.y.: 28; Cevherî,: 1982: 5/1864; Firûzâbâdî, Kamûs, 1995/1415: 1391; Firûzâbâdî, Besair, t.y.: 2/80) anlaşılmış olsa da aslında içerisinde yeni ve ortak özelliklere sahip bir topluluğun oluşumunun sağlanacağı, önceki toplumun da -yaşayıp ömrünü tamamlayarak- yok olabileceği kadar geçen takdir edilmiş bir süre, döneme, (Ferra, 1980: 2/47; Taberî , 1992:7/8 ; Zemahşerî, t.y.: 2/475; Râzî, 1997: 6/321; Beydavî, 1988: 1/451; Merağî, 1980:12/6-7; Esed, 1999: 1/422-423), her toplum için var olan ecele (Maverdî, t.y.: 2/459-460) vurgu yapılmakta, bir toplumun/neslin helakinin onların yerine başka bir toplumun/neslin gelişyle mümkün olacağından dolayı (M. Vehbi, 1966: 6/2292-2293) toplumla içerisinde yaşadıkları zaman dilimi arasındaki yakın ilişki ortaya konulmaktadır. Bu ilişki yüzünden aslı topluluk anlamına gelen ümmet kelimesi müddet veya zamanla ifade edilmektedir (İbn. Kuteybe, t.y.: 445; Maverdî, t.y.: 2/460; M.Vehbi, 1966: 6/2514; Sabûnî, t.y.:2/6-8, 55; Esed, 1999: 2/466). Çünkü topluluk zamanın içerisinde oluşur (Taberî, 1992:7/8). Dolayısıyla yukarıdaki ayetlerde de ümmet kavramını zamanı yaşayan, ecelini tüketen toplumla ilişkisini tamamen koparıp salt zaman anlamında almanın zorluğu ortaya çıkmaktadır (Çalışkan, 2002: 106-107). Bazen zamanı yaşayanlara yani topluma, bazen yaşarken takip edilen hayat tarzına/dine, bazen de yaşanılan zamana vurgunun öne çıktığı, baskın olduğu anlaşılabilir. Bu ümmet kavramını biri içerisinde diğerinin (zaman, zamanı yaşayan

ve gaye/yol/hayat tarzı) barındığı, çok boyutlu komplike bir kavram olarak düşünmemize engel değildir. Tıpkı "Zindandaki iki kişiden kurtulan uzun bir ümmet/zaman sonra (Yusuf'u) hatırlayarak dedi ki: ben size onun yorumunu haber veririm beni hemen (zindana) gönderin."(Yusuf, 12/45) ayetinde geçen ümmet kavramında unutturacak kadar uzun bir süre, zaman (Taberî, 1992: 7/226; Maverdî, t.y.: 3/43; Zemahşerî, t.y.: 2/381; Râzî, 1997: 6/464; Kurtûbî, 1372: 2/127; Beydavî, 1988: 1/486; Merağî, 1980: 12/154) boyut ve vurgusunun öne çıktığı gibi. Bu bağlamda ümmet sözcüğünün aynı zaman diliminde, aynı çağda yaşayan art arda gelen nesil, kuşak, (İbni Manzûr, 1414/1993: 13/332-333) güneşin ilk ışıkları, güneşin doğduğu yer/taf, boynuz, örgü gibi anlamlar taşıyan, tekil haliyle karn/قرن çoğul formuyla kurûn/قرون kelimesiyle de anlam ilişkisi söz konusudur (Zebîdî, t.y.: 35/529; İbni Düreyd, 1407/1987 2/793). Bu anlamdan hareketle Güneşin sahibi anlamında Büyük İskender'e Zulkarneyn denilmiştir (İbni Manzûr, 1414/1993: 13/332). Bir boyutunda çağ, asrı yaşayan neslin/kuşağın olduğu ümmet kavramının diğer boyutlarıyla ilişkisini dikkate aldığımızda çok boyutlu bu komplike kavram daha belirgin bir şekilde anlaşılacaktır. Her bir kuşağın/neslin on, yirmi, otuz, altmış, yetmiş ve seksen yıllık ömrünün olduğu şeklindeki farklı değerlendirmeler olsa da ortalama olarak kırk yıl genel kabul gören süredir (İbni Manzûr, 1414/1993: 13/333). Bununla birlikte neslin/asrın yüz yıllık veya yüz yirmi yıllık bir süreç içerdiğini ifade edenler de olmuştur (Zebîdî, 1306: 35/530). Görüldüğü gibi etrafında toplanılan peygamber/imam/şey, yaşanılan zaman/asır, bu süreci yaşayan toplum sıradan topluluğu ümmet kılan olmazsa olmaz üç asgari boyuttur.

Bazen zamanı yaşayan topluluklar, medeniyetler anlamında kullanılan ümmet kelimesiyle (Esed, 1999: 1/145,404; 2/515, 536, 547, 890; Pazarbaşı, 1996: 43) o topluluk ve medeniyetlerin ömrü anlamına gelen ecel sözcüğünün bir arada kullanıldığı ayetler vardır. Örneğin: "Her ümmetin bir eceli vardır..." (A'râf,7/34) şeklindeki bu ve benzer ayetlerde (Yunus, 10/49, Hicr, 15/5, Müminun, 23/43) ümmet kavramının iki boyutunun birlikte öne çıktığı görülmektedir. Bir boyutunda bardağı taşıran son damla şeklindeki limit, bir boyutunda zaman olan ecelin ümmetin yapıp ettiğiyle, yaşam biçimiyle de ilişkisine dikkat çekilmektedir. Yani ümmetin ömrünü, ecelini belirleyen sadece statik bir zaman değil o zaman içerisinde yaşanılan dinamik bir yol ve gidişattır.

2. 2. 2. Tek Bir Ümmetin/Ümmeten Vâhideten'in Anlamı

"Biz babalarımızı bir ümmet üzerinde bulduk..." (Zuhrûf, 43/22, 23) ve "Şayet insanların bir tek ümmet üzerinde birleşme (tehlikesi) bulunmasaydı Rahman'ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve çıkacakları merdivenleri gümüştan yapardık." (Zuhrûf, 43/33) ayetlerinde ümmet kavramı din, ideoloji, belli bir maksat ve gayeye hizmet eden yol ve gidişat, (Nesefî, t.y.: 4/112-113; Ebüssüüd, t.y.: 8/43) bir tercih (Maverdî, t.y.: 5/224) yani dünyayı dine tercih etme gibi bir seçim, bu gidişat ve seçim doğrultusunda olan topluluklar anlamında, "İnsanlar bir tek ümmetti. Sonra Allah müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi..." (Bakara, 2/213; Yunus, 10/19) " Şüphesiz bu sizin ümmetiniz bir tek ümmettir. Ben de sizin Rabbinizim. Öyleyse benden sakının." (Mü'minûn, 23/52; Enbiya, 21/92)

ayetlerinde din, şeriat,(Yahya bin Sallâm, 1980: 150-151; İbni Kuteybe, t.y.: 446; en-Nahhâs,: 1409: 1/159; Sa'lebî, t.y.: 3/98-99) fitrat/yaratılış,(Maverdî, t.y.: 4/57) ve onun müntesipleri anlamında kullanılmaktadır.

Yukarıdaki ayetlerde geçen ümmet kelimesine verilen anlamları dikkate aldığımızda bu kelimeyi sadece din, şeriat, tarikat şeklinde anlamamanın mümkün olmadığı, belki bunları da içerisinde barındıran, bir gayeyi merkeze alan, varoluşun tamamını kapsayan, irade, tercih ve buna dayalı olarak sorumluluğun, hayat görüşü ve ahlâkî değerlerin söz konusu olduğu komplike bir yaşam tarzından bahsedildiği anlaşılmaktadır. Zira Kur'ân'ın birçok yerinde (En'am, 6/137; Yusuf, 12/76; mümin, 40/26; Kafirûn, 109/6) insanların yaşam tarzları "din" sözcüğüyle ifade edilmektedir.³ Dolayısıyla "Biz babalarımızı bir ümmet üzerinde bulduk..." denilirken ümmet kelimesiyle *tercihe dayalı bir yol/din, gaye merkezli bir yaşam tarzının* kastedildiği ortaya çıkmaktadır.

İnsanlar başlangıçta *tek bir ümmetti (ümmeden vahideten)* ifadesinin geçtiği ayetlerde (Yunus, 10/19; Bakara, 2/213) *ümmeden vahideten* terkinin ne olduğu hususu tartışılmıştır. Bu tartışmanın temelinde birkaç görüşten bahsedilmektedir. Birincisi; insanların başlangıçta *şirk/küfür/dalalet/batıl* üzere oldukları şeklindedir(Maverdî, t.y.: 1/271, 2/428; Zemahşerî, 1986: 1/255-256; 2/336; Râzî, 1997: 2/373-374, 4/229). İkincisi; insanların başlangıçta *tevhid/İslam/haniflik/hak din* üzere oldukları şeklindedir (Yahya bin Sallâm, 1980: 150-151; Taberî, 1992: 2/346-349; Nahhâs, 1409: 1/159; Maverdî, t.y.: 1/271, 2/428; Zemahşerî, 1986: 1/255; 2/336; Râzî, 1997: 2/372-373, 4/228-229). Üçüncüsü ise; insanların başlangıçta bir tek *fitrat/özel bir yaratılış* üzere yani İslam fitratı üzere yaratıldıkları, sonra dinlerin seçimi hususunda farklılaşmanın/ihtilafın başladığı şeklindedir (Maverdî, t.y.: 3/467; 4/57; Râzî, 1997: 2/374; 4/229-230). Maverdî bu ifadeleri Enbiya, 21/92, Mü'minûn, 23/52. ayetlerinde geçen *ümmeden vahideten* ifadesinin yorumu bağlamında kullanmaktadır.) Aslında bu üç görüş sahiplerinin üzerinde birleştikleri şey Allah'ın insanlara peygamber göndermeye başlamadan önce insanlar *fitrata* ve *hak dine* bağlı tek bir ümmet olduğu hususudur (Deruze, 1997: 5/222). Görüş farklılığı *peygamberlerin gönderildiği anda* insanların zikredilen üç halden hangisi üzere oldukları noktasındadır.

Ümmeten vahideten /tek bir ümmet şeklindeki kalıp ifadenin Kur'ân'da dokuz yerde geçmesi, ayette geçen tek bir ümmetle kastın tefsirciler arasında farklı şekillerde anlaşılması, sonradan insanların düştükleri *ihtilafın* mahiyetinin farklı değerlendirilmesi gibi hususlar, bu konuda ayrıntılara girmemizi imkansız kılmıştır. Bu nedenle tek bir ümmet başlığını yukarıdaki şekliyle özetleme zorunluluğu hasıl olmuştur.

2. 2. 3. Vasat Ümmet, Hayırlı Ümmet

Ümmet kelimesi nüzül sürecini dikkate aldığımızda gittikçe nitelik yüklenen bir seyir izlemiştir. Bu seyir esnasında ilk kullanımında sıradan topluluklar için kullanılan bu sözcük son süreçte kâmil ve ideal bir toplumu ifade bağlamında vasat ümmet ve hayırlı ümmet gibi ifadelerle tavsif

edilmiştir. Bunlar bir topluluğu tanımlamaktan ziyade evrensel bir perspektifi, Kur'ân kaynaklı bir medeniyet tasavvurunu ifade etmektedir. Bu yüzden ifadelerin her biri üzerinde müstakil çalışmaların yapılmasını hak eden başlıklardır. Nitekim bu doğrultuda birtakım çalışmalar da yapılmıştır.⁴

Makalemizde ümmet sözcüğünün kavramsallaşma sürecini tespiti çalıştığımızdan dolayı bu başlıklara ayrıntılı olarak girilmeyip sürece katkısı kadarıyla atıfta bulunmakla yetinilmiştir. Vasat ümmet deyiminin zikredildiği ilgili ayet şu şekildedir: "Böylece, sizleri insanlara bir şahit/örnek olasınız ve peygamber de size bir şahit/örnek olsun diye sizi orta/vasat ümmet yaptık..." (Bakara, 2/143) Ayette geçen *vasat* kelimesi; *taraflar arasında birinden birine daha yakın olmayıp âdil olmak* şeklinde tarif edilmiştir. *Vasat ümmet* de yatay ve dikey ilişkilerin tümünü adalet/denge üzere kâim kılan âdil bir topluluk olarak tanımlanmıştır (Zemahşerî, 1986: 1/199; M.Vehbi, 1966: 1/247; Sabûnî, t.y.: 1/101). Bütün ilişki ağını adalet üzere kuran bir toplum elbette ideal ve kâmil bir toplumdur.

Ümmet lafzına *hayır* değeri yükleyen ilgili ayet ise şu şekildedir: "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz..." (Alî İmrân, 3/110). Ayetin metninde de bizzat geçtiği gibi tefsirlerde de hayırlı ümmet olmanın yolu Allah'a imana, ma'rûfu/iyiliği emredip münkerden/kötülükten alkoymaya bağlanmıştır (Zemahşerî, 1986: 1/396-397; M.Vehbi, 1966: 2/693-695; Sabûnî, t.y.: 1/221-222). Aslında ayet sadece iman etmeyle yetinmeyip yeryüzünde hayrın, marufun iktidarı için mücadele eden bir toplumun ancak hayırlı bir ümmet olabileceğini vurgulamaktadır.

Yukarıda ümmet sözcüğüne adalet ve hayır gibi iki yüce değeri yükleyen her iki ayet de Medine'de nazil olmuştur (Salih, 1421/2000: 231). Medine döneminde Muhammed'in (a.s.) imamlığında/liderliğinde, sahabeden seçkin bir toplumun öncülük ettiği, kendileriyle siyasî, adlî, askerî, iktisadî, içtimaî, vb. alanlarda mutabakat sağlanmış, belki de tarihin ilk toplumsal mutabakat metni diye tanımlanabilecek Medine sözleşmesi gibi bir sözleşme imzalanmış diğer toplumlara da bünyesinde barındıran bir ümmet. İdeal bir ümmet tanımlamasının zaman, mekân/yurt, toplum, etrafında toplanılan imam/şey gibi bütün boyutlarıyla ete kemiğe büründüğü bir toplum modeli. Tam da bu topluma hitaben kullanılan "...siz insanlık için çıkarılmış hayırlı bir ümmetsiniz..." ifadesi toplumsal düzeyde bir arada yaşayabilmenin *adalet ve hayırlılık* gibi olmazsa olmaz iki temel evrensel değerine işaret etmektedir. Ayette geçen *hayırlı olma* hayırlı bir dine mensup olup onun gereğini yerine getirmeye ilişkilendirilmiştir (İbni Manzûr, 1414/1993: 12/24). Ayetlerde zikredilen *vasat/adil* ve hayırlı olma vasıflarını üzerinde toplayan, insanları hayra çağırın ve yeryüzünde hayrın/marufun hakimiyeti için mücadele eden Sahabe bu övgüyü hak eden kâmil anlamda bir ümmetti (Öztürk, 2005: 2/16). Müslümanlar bu vasıflara sahip oldukları oranda bu övgünün muhatabı ve ideal bir ümmetin mensubu olurlar. Yani vasat ve hayırlı ümmet oluş varlıksal/kalıtısal ve evrensel değil vasıfsal ve iradîdir.

³ Din kelimesinin Kur'ândaki kullanımları için bkz. Çalışkan, 58 v.d.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Öz,Kur'ân'ın Onerdiği Vasat Ümmet. İstanbul: Cıra Yayınları, 2018, 114-165; M. Vehbi Şahinalp, *Vasat Ümmet*

Örneği, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19/31, Ocak-Haziran 2014. Şanlıurfa.

2. 3. Ümmet Kavramının Kur'ân ve Sosyoloji Açısından Tahlili

Ümmet kavramının özetle *herhangi bir din, gidişat ve gaye etrafında toplanan insanlar veya bir peygambere nispet edilen kavimler/topluluklar* şeklinde tanımlanmasını (Taberî, 1992: 7/8; Nahhâs, 1409: 1/160; Sa'lebî, t.y.: 1/164) dikkate aldığımızda bu tanımın Kur'ân'daki kullanıma aykırı olmadığı ve her ikisinin de inanç eksenli tanımlama olduğu anlaşılmaktadır. Gaye merkezli ümmet daha kapsamlı bir tanım olsa da sonuçta ümmetin üç temel boyuttan biri olan ve ümmeti sıradan bir topluluktan farklı kılan iradî boyut esas alınmakta ve *insanları bir araya toplayan şey* belirleyici olmaktadır. Etrafında toplanılan şeyin niteliksel olarak farklılık arz etmesi durumu değiştirmemektedir. Çünkü *etrafında toplanılan şey* olmadığı takdirde ümmet olma özelliği yok olur (Çalışkan, 2002: 109). Topluluk ve zaman ise hayvanlar ve diğer varlıklar için de söz konusu olan zorunlu boyuttur.

Bu tanımlamalara göre ümmet kavramı, Kur'ân'da diğer insan grupları için kullanılan ve gayr-i iradî/tabii/ırkî gruplar olarak tanımlanan kavim, kabile, şa'b gibi gruplardan olduğu gibi, aynı şekilde iradî/sosyal/siyasî grup olarak tanımlanan hizb, şia, fırka gibi gruplardan da daha kapsamlı ve daha niteliklidir (Fazlur Rahman, 2000: 209-210; Farukî, 1987: 124-126). Dolayısıyla ümmet tabii ya da iradî olarak sadece bir araya gelmiş her hangi bir kalabalığı ifade etmez. İster bir peygamberin çağdaşı olarak onun öncülüğü ve etrafında toplanan, isterse ondan sonra yaşamış ama onun takipçisi olarak aynı gaye etrafında toplanan olsun, ya da ona karşıt ve muhalif olarak fakat belli bir amaç etrafında toplanmış bütün insan toplulukları ümmet kapsamı içerisinde değerlendirilir.

Buraya kadar verilen bilgilerden Kur'ân'da ümmet kavramının gittikçe nitelik yüklenen özel bir kullanım seyri izlediği anlaşılmaktadır. Bunlar adalet ve hayırlılık/iyilik gibi evrensel değer ifade eden niteliklerdir. Aslında Kur'ân'ın yeni bir hüküm ve kavramı oluştururken veya onu tashih ederken takip ettiği yaygın üslûp da bu şekildedir. Bu bağlamda ümmet kavramıyla ilgili ayetlerin kronolojik olarak nüzûl seyri takip edildiğinde aynı üslûbun bu konuda da izlendiğini ifade etmek mümkündür. İzlenen bu seyri şu şekilde sıralayabiliriz;

- 1- Başlangıçta *canlılar ve cinlerin de insanlar gibi bir ümmet olduğu* bildirilmiştir.
- 2- Özellikle Mekkî surelerde ümmet sözcüğünün sıradan topluluk anlamında kullanıldığı görülmüştür.
- 3- İnsan toplulukları, cemaat anlamında kullanılan ayetlerde ümmet sözcüğüne din/yaşam tarzı anlamının da yüklenerek özellikle bu boyuta dikkat çekilmiştir.
- 4- Tek bir din/ümmet ifadesiyle olması gereken dinin tevhid/İslam olduğu belirtilmiştir.
- 5- Ümmetin zamanla, asırla olan anlam ilişkisi ifade edilmiş ve onun bu boyutuna da vurgu yapılmıştır.
- 6- Değişik yerlerde ümmet'in zaman, toplum ve etrafında toplanılan şey olmak üzere bu üç boyuttan bazen biri bazen

de ikisi bir arada kullanılmıştır.

7- Ümmet sözcüğünün geçtiği ayetler zaman zaman Medenî surelerde tekrar edilmiş olsa da ilk olarak Mekkî surelerde yer almıştır.

8- Erdemli ve kâmil bir toplumdaki bahsedilen *vasat ve hayırlı ümmet* ifadelerinin zikredildiği ayetlerin ise Medenî olduğu ve ümmetin kavramlaşma sürecinde vasıfsız bir kümeden ideal bir ümmete doğru yol alınırken bu kullanımın yirmi üç yıllık bir sürecin sonlarına doğru gerçekleştiği anlaşılmıştır. Kısaca ümmet sözcüğünün hem kavramsallaşma sürecinin böyle bir seyir izlediği hem de sözcüğün kullanıldığı bütün temel anlamların hayırlı ve vasat ümmet kullanımında toplandığı fark edilmiştir.

Sosyolojik açıdan bakıldığında ümmet kavramı hem iradî bir özellik hem desosyo-dinî bir karakter taşımaktadır. Bu yönüyle diğer sosyal gruplara benzemektedir.⁵ Ümmet uhrevî bir boyut taşıyan *dinî kardeşlik* üzere kurulmuştur. (Hucurat, 49/10; Esed, 1999: 3/1055-1056; Farukî, 1987: 135). Nitekim bu hususla ilgili olarak şu tespitlerde bulunulmuştur; “*Bu kavramın sosyolojide insan kümelerini ifade bağlamında kullanılan toplum, topluluk, grup, tüm toplum gibi kavramlarla benzer ve ortak yönleri olmasına rağmen, onlarla tam olarak örtüşmemektedir. Çünkü İslam toplumunda sosyolojik tanımlamalardan farklı olarak gerçek bütünlük Allah ve onun objektif değerleri üzerinde sağlanır. Sosyolojik grup tanımlamalarında ise bütünlüğü sağlayan, merkeze alınan ilke veya etrafında toplanılan şey daha farklıdır.*” (Küçük, 2007, 47-48).

3. Millet

3. 1. Millet Sözcüğünün Anlam Alanı

Millet kelimesi *ümmet* lafzı kadar geniş bir anlam yelpazesine sahip olmasa da Kur'ân'ın ilk muhatap kitlesi olan Arap toplumunda bugün bilinenden farklı anlamlarda kullanılmıştır. Kur'ân da bu kullanımı dikkate alarak millet sözcüğüne değişik bağlamlarda vurgu yapmıştır. Yüzyıllar boyu aynı anlam çerçevesinde kalıp son yüzyıllarda farklı kullanımlara kurban edilen bu sözcüğün sözlük ve ıstılah açısından ayrı başlıklar altında incelenmesi belki bu kullanım farklılığının anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

3. 1. 1. Millet Sözcüğünün Sözlük/Luğat Anlamı

Kur'ân'da peygamberlere nispet edilen, *sünnet, gidilen yol, gidişat, şeriat, din, ateşe koymak, pişirmek, usanmak, bıcağın kadar bol olmak* (Ezherî, 1422/2001:15/351; Cevherî, 1982: 1821; İsfahânî, t.y.: 716-717; Zemahşerî, *Esasü'l-Belağa*, 1979: 604; İbn. Manzûr, 1414/1993: 11/631; Firûzabâdî, 1415/1995: 1367; Firûzabâdî, *Besâir*, t.y.: 4/517-518; Zebîdî, t.y.: 30/419-421; Râzî, 1414/1993: 340-341). ve *diyât/tazminat* (İbn Manzûr, 1990: 11/631; Firûzabâdî, 1415/1995: 1367) gibi anlamlarda kullanılan millet kelimesinin *مِلَّة/مِلَّة/melle/me le le* den müştak isim olduğu zikredilmektedir.

Bununla birlikte millet sözcüğünün, *dikte ettirmek, kitabı yazdırmak, söyleyerek veya ezbere yazdırmak*, gibi manalarda kullanılan *مِلَّة/مِلَّة/em le le/emelle* fiilinden müştak olup imlâ kelimesiyle alakalı bir isim olduğu da ifade edilmektedir (İsfahânî, t.y.: 717; Ebü'l-Abbas, 1992: 1/105;

⁵ Gayr-iradî/tabii sosyal grup olarak nitelenen *ehl, nefer, reht, 'aşıret, fasile, kabile, sıbt, şa'b, qavm* gibi kavramlar için bkz.: Atalay, 2001: 197-231.

Firûzabâdî, *Besâir*, t.y.: 5/517-518; Ebu's-Su'ûd, t.y.: 5/149; Tehânevî, 1996: 2/1639; Yazır, 1986: 1/483; Ünal, 1990: 130). Dilcilerin bazıları da: Kur'an'da mubaya'a/alış-veriş ayetinde; yazma ve yazdırmanın gerekliliğine işaret eden; "...Hiçbir kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın, yazsın. Borçlu olan da yazdırsın, Rabbinden korksun ve borcunu asla eksik yazdırmassın..." (Bakara, 2/282) şeklindeki ayet ve Mekkeli müşriklerin Kur'an'a itiraz edip onun kaynağına dair iftiraları bağlamındaki "*Bu Kur'an, başkalarından yazıp aldığı öncekilere ait masallarıdır. Bunlar ona sabah akşam okunmaktadır...*" (Furkan, 25/5) ayetlerinden hareketle; "millet" kelimesinin yazdırmak, okumak, yazıyla doldurmak, bir şeyi doldurmak gibi anlamlara gelen "امل/امل le le/emelle ve em la/ملي" fiilinden geldiğini ifade etmektedir. Buradaki farkın da aslında bir lehçe farklılığı olduğunu belirtmektedir (Ezherî, 1422/2001:15/254). Kelimenin kaynağına dair konuşmak, söylemek anlamında *melel*'den, *kelime*, söz manasında ise *mille*'den müştak İbrânce ve Ârâmice'den geldiği şeklinde farklı iddialar (Şentürk, 2005: 30/64; Lewis, 1992: 62) ileri sürülse de genellikle yukarıda zikredilen iki görüş kabul görmektedir.

3. 1. 2. Millet Sözcüğünün İstilahî/Kavramsal Anlamı

Millet kelimesi istilahî olarak bazı kaynaklarda tamamen din gibi kabul edilip Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla kullarına ilettiği ilahî hükümler manzumesi şeklinde anlaşılmış ve Allah'ın rızasını kazanmanın bu hükümlere uymakla mümkün olacağı belirtilmiştir (İsfahânî, t.y.: 717; Şentürk, 2005, 30/66). Millet kelimesinin din ile aynı anlamda kullanılması halinde kastedilenin İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik dinleri olduğu belirtilmiştir (İbn:Manzûr, 1990: 11/631; Zebîdî, 1306:8/119-120). Aynı kullanımın hadislerde de var olduğu görülmektedir. Nitekim "*İki farklı millet/din ehli birbirine vâris olamazlar.*" şeklindeki hadiste millet sözcüğünün din anlamında olduğu açıktır (Ebu Davut, 1992: ferâiz, 10; Tirmizî, 1992: ferâiz, 16; İbni Mâce, 1992: ferâiz, 6; Darimî, 1992: ferâiz, 29). Din anlamında kullanılan *millet* kelimesiyle sadece *ilahî/hak* dinlerin değil, *beşerî/batıl* dinlerin kastedildiği de görülmektedir (Tehânevî, 1996: 2/1639; Alûsî, t.y.: 23/ 371).

Sözcüklerin kavramsallaşması sürecinde onların luğat anlamlarındaki asıl anlamla istilahî anlam arasında belli bir mantık örgüsü içerisinde bağ kurmanın zorunluluğu ortadadır. Bu bağlamda *gidilen yol, dikte ettirerek yazdırmak, okumak, doldurmak* ilk bakışta farklı anlamlara sahipmiş gibi görünen "millet" sözcüğünün asıl anlamıyla istilahî anlamı arasındaki yakın ilişkiden şu şekilde bahsedilebilir: İlahî ve beşerî dinler için kullanılan millet sözcüğünden *din, takip edilen yol* anlamı kastedilmektedir. Aslında *bu durum bir taraftan ilahî dinlerin yazılı metinlere dayalı olduğundan hareketle metinlerin/vahyin nüzül şekli, keyfiyet ve tespitini dikkate aldığımızda gerek Cebrâil'in gerekse peygamberlerin din olarak bildirilen vahyi dikte ettirerek yazdırmaları, insanların da bu doğrultuda bir yol ve gidişat üzere olmaları şeklinde tezahür etmektedir. Diğer taraftan da beşer kaynaklı dikte ettirilerek ortaya konan yazılı veya sözlü metinlerin insanlar tarafından din, gidişat edinilmesi şeklinde karşımıza çıkabilmektedir* (Küçük, 2007: 39). Yani birinde metnin din olarak yazdırılması diğerinde de yazdırılan metnin sonradan din edinilmesi gibi bir anlam ilişkisi söz konusudur. Dolayısıyla kelimenin kaynağıyla

ilgili yukarıda zikredilen görüş ve kullanım farklılığı aslında ciddi bir görüş farklılığı olmayıp millet sözcüğünün anlam alanı içerisinde yer almaktadır.

Ancak milletle din arasında kullanım farklılığının olduğuna şu şekilde işaret edilmektedir: Millet sözcüğü "*İbrahim'in milletine/dinine uyun...*" (Al-i İmrân, 3/95) "*Atalarım İbrahim, İshâk ve Yakup'un milletine/dinine uydum.*" (Yusuf, 12/38) ayetlerinde olduğu gibi kendisine isnat edilen peygamberin ismine muzâf olabilmekte, "*Allah*" lafzına ve dine mensup olanlardan her hangi birinin ismine izafe edilmemektedir. Yani "*Allah'ın Milleti*", "*Benim Milletim*", "*Zeyd'in Milleti*" örneklerinde olduğu gibi millet sözcüğü böyle bir tamlama içerisinde kullanılmamakta, bunlara izafe edilmemektedir. Din sözcüğü ise bu tür tamlamalar içerisinde kullanılabilir. Bu anlamda "namaz"a Allah'ın dini denilebilir fakat Allah'ın milleti denilemez. Çünkü istilahî anlamda millet: "*Allah'ın kullarını kendisine yaklaştırmak için peygamberleri dili ile kaldığı şeriâtın adıdır.*" şeklinde tanımlanarak şeriât cümlesi için kullanılabilir ifade edilmektedir (İsfahânî, t.y.: 716-717; Firûzabâdî, *Besâir*, t.y.: 4/517-518; Tehânevî, 1996: 2/1639; Zebîdî, t.y.: 8/119-120; Kurtûbî, 1372: 2/93-94; Ebu's-Su'ûd, t.y.: 5/149). Ancak Yusuf suresinde geçen "*Allah'a inanmayan, kıyamet gününü yalanlayan bir kavmin dinini/milletini terk ettim.*" şeklindeki ayette (Yusuf, 12/37) kavminin inanç rükünlerinin en büyük iki esası olan Allah'ı ve ahireti inkâr ettiklerine dikkat çekerek (Sabûnî, t.y.:2/51) millet sözcüğünün inanç, ibadet, ahlak, şeriât vb. şeyleri içeren komple bir yaşam tarzı, din anlamında kullanıldığı ve şeriâttan daha kapsamlı olduğu açıktır.

3.2. Millet Sözcüğünün Kur'an'daki Kullanımı

Kur'an-ı Kerim'de toplam 15 yerde tamlamalar şeklinde geçen millet sözcüğü ümmet lafzı kadar geniş bir anlam ve kullanım alanına sahip değildir. Sözcüğün kullanıldığı ifade kalıpları şu şekilde arz olunmaktadır. *Milletü'l-âhire* (Sâd, 38/7), *millete kavmin* (Yusuf, 12/32) ve *milletikum* (A'râf, 7/89) şeklinde birer defa, *milletunâ* (A'râf, 7/88; İbrahim, 14/13) ve *milletuhum* (Bakara, 2/120; Kehf, 18/20) şekliyle ikişer defa, *millete İbrahim* (Bakara, 2/135; Âl-i İmrân, 3/95; Nisa, 4/125; En'âm, 6/161; Yusuf, 12/38; Nahl, 16/123) formuyla sekiz defa geçmektedir. *Millete İbrahim* ifadesiyle Tevhid/İslâm dini kastedilirken diğer kullanımlar ise beşer kaynaklı din ve gidişat veya muharref dinler için kullanılmıştır. Beşer kaynaklı veya muharref dinler için kullanılan tamlamaların hepsi Mekkî ayetlerdendir. *Millete İbrahim* tamlamasının üçü (En'âm,6/161; Yusuf, 12/38; Nahl, 16/123) Mekke'de beş ayet (Bakara, 2/120, 130, 135; Al-i İmrân,3/95; Nisâ, 4/125) ise Medine döneminde nazil olmuştur. Dolayısıyla millet sözcüğünün Kur'an'daki kullanımını iki ana başlık altında toplamak mümkündür.

3. 2. 1. Kur'an'da Millet Kavramının Din, Yol ve Gidişat Anlamı

Öncelikle beşer kaynaklı oluşumları ifade eden bu tamlamalar üzerinde kısaca duracak olursak: "*Dinlerine uymadıkça, Yahudiler de Hıristiyanlar da senden asla razı olmayacaklardır. De ki: doğru yol, ancak Allah'ın yoludur. Sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyacak olursan andolsun ki, Allah'tan sana ne bir dost ne de bir yardımcı vardır.*" (Bakara, 2/120). Ayetinde *milletehüm* tamlaması Yahudi ve Hıristiyanların *hevalarıyla* karşılanmış, olması gerekenin ise *hudâ* ifadesiyle Allah'ın yolu olduğu bildirilmiştir. Bu yüzden millet sözcüğü ile onların ihtiras,

arzu, bid'at ve taklitten müteşekkil sözleriyle tevhid dininin özünü değiştirip tahrif ettikleri, (Zemahşerî, 1986: 1/173; Reşit Rıza, 1373: 1/444; Yazır, 1982: 1/484) insanlara da "...bu Allah katındandır..."(Al-i İmrân, 3/78) diye takdîm ettikleri bir *din ve gidişat* kast edilmektedir. (Taberî, 1992: 1/517; Ebû Ubeyde, t.y.:1/53) Dolayısıyla dinleri/milletleri peygamberlere indirilen kitaptan ve hak olan tevhid, İslâm ve ihsan esaslarından sapmış bambaşka bir şey olmuştur. (Yazır, 1982: 1/484) "*Olan bu şey*" din ve gidişat anlamında *millet* kelimesiyle ifade edildiğine göre tümüyle insan kaynaklı olanlar için kullanıldığı gibi başlangıçta ilahî olup sonradan beşer müdahalesi ile tağyîr, tebdil ve tahrif edilen bütün dinler için de bu kelime kullanılabilir.

Millet kelimesinin içerisinde geçtiği bir diğer tamlama olan *milleti'l-âhire* ayeti şu şekildedir: "*Biz bunu son din/milleti'l-âhire de işitmemiştik. Bu ancak bir uydurmadır.*" (Sâd, 38/7) Ayette Mekke müşriklerin Hz. Peygamber'in mesajlarına itirazlarını destekleyici bir şahit veya delili ifade bağlamında kullandıkları bir tamlamadır. Buradaki *millet* kelimesiyle *din ve gidişat* anlamında *Kureyş'in dini, Yahudilik, Hıristiyanlık* (Ferra, t.y.: 2/399; Taberî, 1992: 23/126-127; Kurtûbî, 1372: 15/100) ve *o gün yaşayan inançlar* (Maverdî, t.y.: 5/79; Esed, 1999: 3/925) şeklinde anlaşılabilir. Ancak ayetin bağlamından Hz. Peygamberin Mekke toplumunu tevhide çağırıldığı, onların da sahip oldukları çok sayıda ilahların reddedilişine itiraz ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla itirazlarına atalarından devraldıkları kendisiyle mücadele halinde bulunan inançlarını delil gösteremeyeceklerine göre üçüncü bir dinin şahadetine ihtiyaç duymaktadırlar. Bu din de -kelimenin marife/belirlilik *el-mille* formuyla geçtiği dikkate alındığında- olsa olsa henüz gölgesi üzerlerinden kalkmamış olan, yakın ve uzak çevrelerde mensubu bulunan son din/millet olan Hz. İsa'nın dinidir (Taberî, 1992: 23/126-127; Zemahşerî, 1986: 4/73). Yani ilahlarımızı bırakmak da nereden çıktı, son din ehli olan Hıristiyanlar bile teslis üzereler ve tevhitte bahsetmemektedirler. Bu yüzden ayetin "*Biz ne Ehl-i kitaptan ne de kâhinlerden son dinde tevhitte bahsedildiğini duymadık.*" (Zemahşerî, 1986: 4/73) şeklinde anlaşılması daha doğru olur kanaatindeyiz. Bu bilgiler doğrultusunda bakıldığında *milletü'l-âhire* tamlamasındaki *millet* sözcüğüyle başlangıçta ilahî olup sonradan insan müdahalesiyle tevhitte sapmış, tahrif edilmiş oluşumların kastedildiği anlaşılmaktadır.

Bir diğer kullanım olan *millete kavmin* ifadesi ayette şöyle geçmektedir: "...Şüphesiz ben Allah'a inanmayan bir kavmin milletinden/dininden uzaklaştım. Onlar âhireti inkâr edenlerin ta kendileridir." (Yusuf, 12/37). Ayette Hz. Yusuf'un dile getirdiği *terektü millete kavmin* cümlesindeki *kavim* kelimesi insan topluluğunu, *millet* kelimesi ise Allah'ın varlığını ve birliğini tasdik etmeyip âhireti inkâr eden bir din/millet'ten yani şirk ve küfürden berî olduğunu (Taberî, 1992: 12/217-218; İbni Kesîr, 1985: 2/478; Merağî, 1980: 12/146) ve onu kabul etmediğini ifade etmek için kullanılmaktadır. İnkarcıların takip ettikleri yolun, davranış biçimlerinin sahip oldukları inanç ve düşüncelerin putlara ibadetten müteşekkil şirk üzere inşâ edilmiş bir yaşam tarzı olduğu anlaşılacakla beraber, (Ebû Hayyan, 1328: 5/309-310; Ebüssuûd, t.y.: 4/277; Alûsî, t.y.: 12/241-242) baştan beri tevhid üzere olan⁶ Hz. Yusuf'un bu ifadeyle

hem kavminin *durumunu, yol ve gidişatını millet* sözcüğü ile tasvîr ettiği hem de arkadaşlarını tevhide çağırıldığı belirtilmektedir (İbni Kesîr, 1985: 2/478; Ebüssuûd, t.y.: 4/277; Alûsî, t.y.: 12/241-242; Merağî, 1980: 12/146; Sabûnî, t.y.: 2/51). Dolayısıyla buradaki kullanımda *millet* kelimesi ile inkâr ve şirk üzere inşâ edilmiş bir zihin dünyası, hayata bakış, davranış biçimi, inanç ve düşünce sistematiğini de içeren bir yaşam tarzının kastedildiği ve bütün bunların tümüyle *insan kaynaklı oluşumlar* olduğu açıktır.

Aynı kullanım *milletunâ* ve *milletikum* tamlamalarında geçen *millet* kelimesiyle Hz. Şuayb'ın kavminin edindikleri sahte ilah ve putlara ibadet, (Taberî, 1992: 13/191) şirk ve inkâr (Taberî, 1992: 10/1-2; 13/191; Zemahşerî, 1986: 2/129-130) üzere kurulu *yol ve gidişatını* ifade bağlamında şu şekilde kullanılmıştır: "*Kavminden ileri gelen kibirliler dediler ki: Ey Şuayb! Ya seni ve seninle beraber inananları memleketimizden kesinlikle çıkaracağız veya milletimize/dinimize döneceksiniz. (Şuayb): İstemese de mi? dedi. Doğrusu Allah bizi ondan kurtardıktan sonra milletimize/dininize dönersek Allah'a karşı yalan söyleyerek iftira etmiş oluruz...*" (A'raf, 7/88-89; İbrahim, 14/13).

Bir diğer kullanım da *fi milletihim* tamlamasında Ashâb-ı Kehf'ten şehre gidecek kişinin nasıl davranması gerektiğini, dikkatsiz davranılması halinde karşılaşılabilecek durumu ifade ve kendilerinden kaçtıkları şehir halkının halâ inkâr, şirk, put, ve tağutlara ibadetten müteşekkil (Taberî, 1992: 15/225; Râzî, 1997: 3/74-75; Zemahşerî, 1986: 2/706-707) bir *millet/yol ve gidişat* üzere olduklarını zannederek endişe ve korkularını dile getirme bağlamında şöyle geçmektedir: "*Çünkü onlar eğer sizi ellerine geçirirlerse ya sizi taşıyarak öldürürler veya kendi milletlerine/dinlerine çevirirler ki, o zaman ebediyen iflah olmazsınız.*" (Kehf, 18/20). Şehir halkının üzerinde buldukları *milletin/dinin*, *yol ve gidişatın* ne olduğu aslında önceki ayetten (Kehf, 18/15) de anlaşılmaktadır. Dolayısıyla burada da *millet* ile *apaçık hüccet, delil ve değişmezler* üzere bina edilmiş gerçek anlamda bir dinin kastedilmediği, gerçek dinin bunlar üzere inşâ edilmesi gerektiği, (Râzî, 1997: 3/74-75; Zemahşerî, 1986: 2/706-707; Kasımî, 1957: 11/4029-4030), içerisinde yanlış da olsa inanç, ibadet ve zihniyeti barındıran, *beşer kaynaklı oluşumlar* olarak ortaya konulmuş gidilen bir *yol, gidişat*, bir yaşam tarzının kastedildiği açıktır.

3. 2. 2. Kur'ân'da Millet Kavramının İslam-Tevhid Anlamı

Ümmet başlığı altında Hz. İbrahim'in imam, hanif, tek başına bir ümmet olduğu belirtilmişti. Onun *ülî'l-azm* (Ahkâf, 46/35; Ahzâb, 33/7) peygamberlerden biri olduğu dikkate alınıp sahip olduğu bütün özellikleriyle birlikte düşünüldüğünde *İbrahim'in dini, yol ve gidişatı* anlamına gelen *millet-i İbrahim* tamlaması daha özel anlam ifade etmektedir. Zira Hz. İbrahim geldiği zaman, vasat ve konum itibarıyla risâlet zincirinin en önemli halkalarından biridir. Bilindiği üzere bütün peygamberler mesajlarını tevhid ve dini Allah'a has kılma temeline yaslamışlardır. Hz. Muhammed de aynı mesajları tebliğle görevli zincirin son ve en önemli halkalarından biridir. Mesajlarına muhatap olanlar ise başlangıçta ağırlıklı olarak tevhitte sapmış, şirk ve küfür üzere binâ edilmiş bir gidişatı *millet/din* edinmiş Mekke toplumdur. Medine'de muhatap kitle genişlemiş ve bu

⁶ Hz. Yusuf'un kullandığı *terektü/terk ettim* kelimesiyle kastın ne olduğu hususunda ayrıntılı bilgi için bkz: Râzî, 1997: 18/137; Neseî, t.y.: 3/407;

Ebüssuûd, t.y.: 4/277; Bursevî, 1389: 4/260; Alûsî, t.y.: 12/241-242; M. Vehbi, 1966: 6/2502-2503.

bağlamında mecaz olarak kullanıldığı görüşüne katılmamaktayız (Yazır, 1982: 2/484. Gezgin, 2002: 264). Sosyolojik anlamda kullanılıyor olsa da Kur'an'da bu tür bir kullanıma ışık tutacak bir delil gözükmemektedir. Nitekim son dönemlere kadar *el-mille* sözcüğü İslam'ı yani *ehl-i mille* olan Müslümanları, *ez-zimme* sözcüğü ise gayr-i Müslim tebayı ifade için kullanılmış olup zamanla *zimmîn*in zıddı olarak *millî* sözcüğünün kullanıldığı iddia edilmişse de (Buhl, 1960: "Millet"md.; Ünal, 1990: 131) bu kullanımın bir tek belgeyi ve lokal bir uygulamayı esas alıp genelleştirmenin doğru olmadığı, ayrıca zimmî sözcüğünün millî kelimesinin zıt anlamını karşılamadığı ifade edilmiştir (Güneş, 2015: I, 2/12).

Önceki bölümde zikredildiği gibi millet sözcüğü *ümme*t kavramının *insanları bir araya toplayan şey* boyutunu karşılamakta ve onunla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (Sa'lebî, t.y.: 3/98; İbni Teymiye, 1414/1993: 14/327). Millet bir taraftan dinin toplumsal yanını açıklarken diğer taraftan da dinden ümmete giden yolda alınması gereken bir mesafedir. Bir gidişi, yol tutuşu, birlikte yürüyüşü ifade etmektedir. Bir başka deyişle din ve gidişat üzerinde ümmet oluşturma halidir (Ünal, 1990: 132).

Buraya kadar verilen bilgiler doğrultusunda peygamberlere nispet edilen sözcüklerden biri (Yusuf, 12/38) olan *millet'in* Kur'an'daki kullanımına dair şunları sıralamak mümkündür:

1- Bilinenin aksine millet sözcüğünün toplum veya topluluk anlamında değil toplumların üzerinde yürüdükleri din, yol, gidişat ve sahip oldukları zihniyet anlamında kullanıldığı anlaşılmıştır.

2- Millet sözcüğünün kullanıldığı bütün yerlerde kastedilenin *ed-din/mutlak din* anlamında olmadığı dolayısıyla içeriğinin değişkenliğe açık olduğu tespit edilmiştir.

3- Özellikle Mekki ayetlerde kullanılan millet sözcüğünün gerek beşer eliyle tahrif edilen dinler, gerekse tamamen beşerî olan oluşumlar için kullanılabilirdiği görülmüştür. Medeni ayetlerde millet-i İbrahim tamlamasıyla kullanılan yerlerde ise tevhit, İslam/haniflik kastedilmiştir. Millet-i İbrahim tamlamasıyla nazil olan ayetlerin üçünün Mekke'de nazil olmasının sözcüğün kavramsallaşmasıyla ilgili olmayıp Mekke'de kendilerini Hz. İbrahim'e izafe eden Mekke toplumunun bu iddialarındaki samimiyetsizliği ifade bağlamında kullanılmıştır.

4- Millet'e yüklenen anlamla din'e yüklenen anlam arasında bir ilişkinin olduğu bu yüzden millet'in din'den bağımsız tanımlanamayacağı, ancak milletin dinden daha geniş, tarih birliğini de kapsayacak şekilde bir gidişat, bir yol tutuş olduğu anlaşılmıştır. Ümmet kavramında olduğu gibi millet kavramında da sözcük ilk olarak beşer kaynaklı şirk, ya da beşer eliyle tahrif edilmiş şirk içeren, sıradan edinilmiş dinler için kullanılmıştır. Ağırıklı Medine'de nazil olan Muhammed'in de (a.s.) yolunu takip ettiği millet-i İbrahim ile kâmil din olan tevhit/İslâm kastedilmiştir. Yani Kur'an'ın sıradan olandan mükemmele doğru gittikçe nitelik yüklenen bir üslup seyri bu kavram için de söz konusudur.

5- Yaygın olanın aksine *millet'in ümmet'in* karşıtı veya alternatifi değil onun bir araya toplayan şey kısmını, kültürel kimlik boyutunu oluşturduğu ve birbirinden bağımsız düşünülmemeyeceği gibi sonuçlara ulaşılmıştır. Ancak son yüzyıllarda olup biten düşünce hareketlerinin etkisiyle siyasî

ve emperyal amaçlarla millet sözcüğünün anlam alanına dair bir kargaşa yaşandığı açıktır.

Sonuç olarak millet kavramının Kur'an'daki kullanımı ile sosyolojideki kullanımı birbirinin aynısı olmamakla beraber birbirinden uzak ve ilişkisiz de değildir. Son yüzyıllarda millet kavramının karşılığı olarak ya da onun yerine kullanılan ulus sözcüğünün ise Kur'an'daki millet kavramıyla ilgisi yoktur. Aslında ulus kelimesi sosyolojideki millet kavramıyla ortak yönleri olmasına rağmen onu da karşılamamaktadır. Ulus sözcüğünün Kur'an'daki kavim kavramının karşılığı olarak düşünülebilir.

4. Ümmet ve Millet Kavramlarının Mukayesesi

Toplumlar tarihî süreç içerisinde tek tipte kalmayıp birlikler oluşturarak büyümüş, değişik sebeplerle ayrılıklar yaşayarak küçülmüş, çıkış sebepleri ve çapları itibarıyla değişimler yaşamış, bunun sonucu olarak yeni insan kümesi tipleri oluşmuştur (Sezen, 1994: 119). Oluşan bu tiplere sebep ve çap açısından yeni isimler verilmiştir. Kur'an indiği toplumda kullanılan tabii veya iradî bu sosyal grup isimlerine yukarıda adları zikredildiği şekliyle hitap ettiği gibi zaman içerisinde mahiyeti itibarıyla aynı olup değişik nedenlerden dolayı isimleri değişen bu tip sosyal gruplara da hitap etmektedir (Sezen, 1994: 119). Ancak sonradan isimleri ve kullanımları değişen bu tip sosyal grupların tümünün (millet, ulus, vb.) doğal olarak Kur'an'da bire bir karşılığını bulmak zordur. Bu sebeple mukayese yaparken kavramların Kur'an ve sosyolojideki kullanımlarını dikkate alarak yapma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

4. 1. Kur'an Açısından Ümmet ve Millet Mukayesesi

Kur'an'da ümmet kavramı son şekliyle belli özelliklere sahip, kurumsal anlamda kemali yakalamış nitelikli bir toplum için kullanılmıştır. Toplumun elde ettiği bu nitelik ve kemal aslında sadece toplumu değil bir medeniyeti de ifade etmektedir. Kavramın bu kadar geniş kapsamlı bir olguyu ifadesi onun çok boyutlu komplike bir kavram oluşunun gerekçesidir. Ümmet kavramının bu boyutlardan biri de nitelikli ve evrensel toplumu *bir araya getiren şey*dir. İşte millet'in Kur'an'daki kullanımı ümmet'in *bir araya getiren şey* boyutunu karşılamaktadır. Yani toplumun/ümme

tin üzerinde bulunduğu *din, yol, gidişat veya kültürel kimlik* boyutu millet sözcüğü ile ifadelendirilmektedir. Ümmet'in kimliği ve tanımlanması da sahip olduğu bu anlamdaki *millet'e* göre belirlenir. Kur'an'da ümmet'le millet arasında böyle bir ilişki ve iç-içelik söz konusudur.

Ümmet sözcüğünün Kur'an'da çok anlamlı bir kullanımının olduğu önceki bölümde zikredilmiştir. Bunlardan toplum, din/gaye/peygamber ve zaman/çağ gibi üç anlam öne çıkmaktadır. Mekki surelerde hayvan vb. tür, cins toplulukları için kullanılan bu kavram, Medine döneminde imamıyla/lideriyle, etrafında toplandıkları gayeleri ve öncü nesliyle ideal/kâmil ve nitelikli bir toplum anlamını kazanmıştır. Medine'de farklı inanç grupları/ümme

ağırlıklı olarak Medine’de nazil olan Millet-i İbrahim tamlamasında ise kâmil/ideal bir din ve gidişat anlamında kullanılmıştır. Bu açıdan her iki sözcüğün kavramlaşmasında da gittikçe değer/nitelik yüklenen bir üslup/sevir izlenmiştir. Ümmet ve millet kavramlarının Kur’ân’daki kullanımları özetle bu şekildedir.

Millet’in Kur’ân’daki kullanımıyla sosyolojideki kullanımı farklıdır. Birinde toplumsal mutabakatı sağlayıp bunu yol edinişe millet ve bunu sağlayanlara *ehl-i millet* denilirken diğesinde ise bu kavram mutabakatı bizzat sağlayan toplumlar için kullanılmaktadır (Küçük, 2007: 41).

4. 2. Sosyoloji Açısından Ümmet-Millet Mukayesesi

Sosyolojik anlamda ümmet millet’ten kültürel olarak daha zengin ve çok sayıda insan kümelerini kapsamaktadır. Çünkü ümmet, evrensel bir din (felsefe, ideoloji) içerisindeki birçok cemaat/topluluk veya cemiyetin/toplumun manevî ve maddî/siyasî -anlamda da bir üst sistemdeki birliğidir (Sezen, 1994: 115). Millet ise çeşitli cemaat/topluluk veya kültürlerin merkezi bir kültür altındaki birliği şeklinde oluşmaktadır. Dolayısıyla ümmet olma millet olmaya millet olma da ümmet olmaya engel değildir. Bu sebeple ümmet kelimesi millet’in yerine ve onun karşısı olarak millet sözcüğü de ümmet’in yerine ve onun karşısı olarak kullanılması yanlış bir algının sonucudur ve birbirinin yerine kesinlikle kullanılmamak durumundadır.⁹

Sosyolojik açıdan Millet kavramındaki anlam daralması, Sanayi Devrimi, Fransız İhtilali ve imparatorlukların çözülmesi (Demir-Acar, 1993: 248) sonrası meydana gelen fikir hareketlerinden etkilenmiştir. Başlangıçta dil ve din birliğini sağlayan (Gökalp, 1955: 14) aynı terbiyeyi almış kişilerden müteşekkil hars/kültürel topluluklar(Gökalp, 1955: 14; Ülken, 1969: 205) için kullanılan bu kavram; tarihî süreç içerisinde *ulus/nation* kavramıyla *etnik* temelde kullanılarak (Aydın, 1993: 60) bu geniş anlamdan uzaklaşmıştır (Küçük, 2007:42).

Günümüzde ümmet-millet ikilemin yaşanmasının şüphesiz tarihî kökleri mevcuttur. Osmanlı imparatorluğunda modernleşme bağlamında yapılan ıslahat hareketlerinden kalıcı sonuç alınamamıştır. 19. yüzyıl Osmanlı’nın çözülme sürecine girdiği bir dönemdir. Bu arada İslam dünyasını da Batı’nın teşvikiyle *ulusçuluk* akım ve bilinci sarmıştır. Batılı güç ve aydınların ulus-devleti modern toplum olmanın ve tabii evrimin/tekamülün zorunlu bir sonucu olduğu şeklindeki inşacı yaklaşım ve dayatmaları tamamen belirleyici olmuştur (Lapidus, 1996: 68; Akgül, 1999: 37-43) Bu dönemde Osmanlı’nın çözülmesini durdurmak adına ortaya çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Batıcılık gibi akımların yanı sıra *kavmiyetçilik* sözcüğü ile karşılanabilecek *ulusçuluk* batıcılık akımı içerisinde gündeme gelmiştir. Ulusçuluk aslında bir meşrûiyet arayışı olarak *milliyetçilik* kılıfıyla/adiyla yansıtılmış ve bunda siyaseten ısrar edilmiştir. (Kara, 2002; 372-373; Kara, 2003:16). Halk dinî vurguların daha fazla olduğu (Kara, 2003: 16) *ümmet* kültürünü benimserken o günkü yönetici elit *laik-milliyetçi* kültürü benimsemiştir (Lapidus, 1996: 23; Türkdoğan, 1988: 42). Aslında ümmet birliği siyasî alanda birliği/umumleşmeyi sağladığı halde modernleşen elitler

tarafından özellikle reddedilmiştir (Türkdoğan, 1988: 42). Çünkü *milliyetçi/ulusçu kimlik* yeni yönetici elitin geleneksel elitten farklılaşmasını sağlayacak önemli bir unsurdur (Lapidus, 1996: 23). Aynı kimlikle hem laik ve kuru anlamlara sahip olan *kavim-kavmiyetçilik* yerine daha dinî ve tanıdık anlamlara sahip *millî, millet, milliyet, milliyetçilik* gibi kelimelerin kullanımı kolaylaşmakta hem de ümmet birliğine yakın duran toplumun bu kavramları kabullenmesi sağlanmaktadır (Kara, 2003: 16; Kara, 2002: 373; Türkdoğan,1988: 38-39).

5. Sonuç

Bu çalışmanın sonunda Kur’ân’da 64 yerde değişik form ve farklı anlamlarda geçen ümmet sözcüğünün, ilk Mekki ayetlerde hayvan vb. toplulukları da tanımlarken, Medenî ayetlerde ise nitelikli ve bir çok açıdan kurumsallaşmış kâmil bir toplumu ifade bağlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Temelde topluluk, insanların etrafında toplandıkları şey/kişi ve zaman/nesil gibi üç farklı anlamın her biri için ayrıca kullanılan bu sözcüğün Medine döneminde nazil olan bazı ayetlerde üç anlamı da kapsayan bir kullanım seyri izlediği görülmüştür. Bu; Kur’ân’ın dil, sosyal hayat, hukuk vb. birçok alanda ele aldıklarını nüzül sürecine yayarak tashih edip gittikçe nitelik yükleme şeklindeki genel üslubunun sözcükleri kavramsallaştırma hususunda da takip ettiği bir seyirdir. Bir başka deyişle üsluptaki tevhidin bu alandaki izdüşümüdür. Ayrıca sosyolojik açıdan da ümmet sözcüğü diğer insan kümeleriyle benzerlikleri olsa da birebir örtüşmemektedir. Zira ümmet mensuplarını uhrevî ve metafizik bir bağla, iradî olarak bir arada toplarken diğer sosyolojik insan kümeleri dil birliği, kan birliği gibi gayri iradî veya menfaat birliği gibi seküler sebeplerle bir araya gelmektedirler.

Millet kavramı ise Kur’ân’da on beş yerde yol, gidişat, din anlamında kullanılmıştır. Mekki ayetlerde sıradan din ve gidişat anlamında kullanılan millet sözcüğü Medenî ayetlerde millet-i İbrahim tamlamasıyla ideal din olan tevhit/İslam manasındadır. Yani sıradan olandan mükemmele doğru gittikçe nitelik yüklenen bir üslup bu kavram için de söz konusudur. Ümmet kavramıyla millet kavramının yüzyıllar boyu Kur’ân’da zikredilen anlamları çerçevesinde kullanıldıkları ancak son yüzyıllarda millet sözcüğünün siyasî ve emperyal amaçlarla anlam değişimine uğradığı tespit edilmiştir. Bunun sonucu olarak Sosyolojik anlamda ümmet kavramı iradî, sosyo-dinî ve evrensel boyutta bir topluluğu ifade ederken millet kavramı ise iradî, sosyo-millî ve bünyesinde kavimleri toplayan büyük topluluk olarak tanımlanmaktadır. Buna mukabil ümmet kavramı Kur’ân’da Sosyolojideki anlama yakın kullanılırken millet kavramı ümmetin etrafında toplandığı şey/kişi kısmını karşılamaktadır.

Kur’ân ve sosyolojideki kullanımlarını vermeye çalıştığımız ümmet ve milletin 19 ve 20. yüz yılın ilk dönemindeki buhranlı ve kaotik ortamında içte ve dışta meydana gelen olaylardan da etkilenerek farklı anlamlar yüklediği açıktır. Dolayısıyla bu sürecin bir kavram deformasyonu doğurduğu ortadadır. Buhranlı ve kaotik ortamlarda şartlardan şırırlarak objektif ve soğukkanlı değerlendirmelerin zorluğunu göz önünde bulundurup kavramlar üzerindeki oynamaların arzî bir durum kabul edip, onları yüzyıllar boyu süregelen

⁹ Tarihi tecrübe için bu şekilde cereyan ettiğini göstermektedir. Emevi, Abbasi, Selçuklu, Osmanlı hepsi bir kültürün/milletin öncülüğünde dinî özellikte siyasî bir birlik veya imparatorluktur. Ümmet birliği değildir.

Çünkü bu birliğin dışında kalan aynı din mensubu müslümanlar sürekli var oldukları gibi birliğin içerisinde farklı dinlerden topluluklar da var olmuşlardır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz: (Sezen, 1994: 122-124).

kullanımlarına ircâ etmek en doğru yol olsa gerektir. Bu bağlamda sosyolojik anlamda içi dolu ve en geniş kullanımıyla millet kavramının ümmet kavramıyla iç içeliği söz konusudur. Bu aynı dine mensup farklı milletlerin daha evrensel bir bütünün parçaları olması gibi bir yakınlık ve iç içeliktir. Dolayısıyla millet'le ümmet arasında kavramsal açıdan bir çatışma söz konusu olmadığı gibi bir senteze de ihtiyaç yoktur. İhtiyaç bu kavramları anlam çerçevesi, manevî değeri ve sosyolojik fonksiyonları itibarıyla yerli yerine oturtmaktır. Bu, kavimlerin sosyolojik anlamda *millet olma* süreçlerini engellemeyeceği gibi aksine kolaylaştıracaktır. Millet olma sürecinin akabinden evrensel çapta ümmet/medeniyet olmalarını da sağlayacaktır.

Bilindiği üzere sosyal bir varlık olan insanoğlu, başlangıçta bir fert olarak dünyaya gelmektedir. Zamanla aile, sosyolojik anlamda cemaat/kavim, millet ve ümmet gibi gittikçe boyutları ve niteliği değişen topluluklar içerisinde yer alması onun fitrî olan sosyalleşme ihtiyacının varabileceği noktadır. Bu seyrinde millet ve ümmet evrelerini insanlık tarihinde kalıcı birikim ve tecrübelerle sahip olan toplumların yaşadıkları bir *tekâmül süreci* olarak değerlendirmek mümkündür. Günümüzde öncelikle sanal aleme taşınan bu sosyalleşme süreçlerinin seyrini tespit edilip neye tekabül ettiğinin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Aile, cemaat/kavim, millet ve ümmet gibi toplumsallaşma süreçlerinin güncellenip sanal dünyadan, dijital dünyaya geçiş yapan insanoğlunun yalnızlaşmasını, itibarsızlaşmasını engelleyecek şekilde yeniden tanımlanması ve bu süreçlerin işletilmesi kaçınılmazdır. Esas olan, fitrî olan insanın toplumsallaşması ve değerli kılınmasıdır. İnsanoğlunu yalnızlaştıran, itibarsızlaştıran bütün düşünce, eylem ve söylemler topyekûn karşı çıkılması gereken insanı ve insanlığı yutacak olan bir girdaptır.

Kaynakça

- Abdulkâî, M. (1990) *el-Mu'cemü'l-Müfehres li'Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Akgül, M. (1999) *Türk Modernleşmesi ve Din*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Alain, T. (1994) *Modernliğin Eleştirisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Alûsî, E. (tsz.) *Ruhu'l-Me'âni Fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Mesâni*, Beyrut: Yay.y.y.
- Arsal, S. M. (1955) *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul: Yay.y.y.
- Atalay, O. (2001) *Kur'ân'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar*, A.Ü.İ.F. Dergisi, Erzurum: 16/197.
- Aydın, M. (1991) *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Aydın, S. (1993) *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Ankara: Yay.y.y.
- Beydavî, K. (1988) *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, Beyrut.
- Buhl, F. (1960), "Millet" MEB. İslam Ansiklopedisi. C.8, 317, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bulut, H.İbrahim. (2012) "Ümmet", TDV. İslam Ansiklopedisi. C.42, 408-409. İstanbul: TDV Yayınları.
- Bursevî, İ. H. (1389), *Tefsirü Ruhû'l-Beyân*, İstanbul. Yay.y.y.
- Coşkun, İ. (1997) *Modern Devletin Doğuşu*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Çalışkan, İ. (2002) *Kur'ân'da Din Kavramı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Derzeze, İ. (1997) *et-Tefsirü'l-Hadis*, çev. V. İnce, M. Altunkaya İstanbul: Ekin Yayınları.
- Ebû Hayyan, M.Y.A. (1328). *Bahru'l-Muhît.*, Beyrut: Dâru'l-Fikir.
- Ebû Ubeyde, M. M. (tsz.) *Mecâzü'l-Kur'ân*, Kahire: Yay. y.y.
- Ebu's-Su'ûd, M. M. (tsz) *İrşâdu'l-Akli's-Selim İlâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs.
- Ebû'l-Bekâ, E.M.H. (1993) *el-Külliyat*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Esed, M. (1999) *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, çev. C. Koytak-A. Ertürk, İstanbul. Yeni Şafak Yayınları.
- Ezherî, M.A.H. (1422/2001) *Tehzîbü'l-Luğa*, Beyrut: Daru'l-İhyâ.
- Farukî, İ.R. (1987) *Tevhid*, çev. D. Yardım, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Fazlur Rahman, (2000) *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. A. Açıkgenç, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ferra, Z.Y. Z. (1980) "Me'âni'l-Kur'ân", Beyrut.
- Firûzâbâdî, M.M.Y. (1415/1995) *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Beyrut.
- Firûzâbâdî, M.M.Y. (tsz.) *Besâir Zevi't-Temyîz Fi Letâifi'l-Kitabi'l-Aziz*, Beyrut.
- Gellner, E. (1995) *Uluslar ve Ulusculuk*, çev. Büşra E.-Bahar G.- Göksu Ö. İstanbul: Hil Yayınları.
- Gezgin, A.G. (2002) *Tefsirde Semantik Metod ve Kur'ân'da Kavim Kelimesinin Semantik Analizi*; İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Z. (1955) *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Günay, Ü. (1993) *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Güneş, G. A. (2015) "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Sakarya, C. I, 2/1-30.
- Hamidullah, M. (1990) *İslâm Peygamberi*, çev. Salih T. İstanbul: İrfan Yayınları.
- İsfahânî, H.M.R. (tsz.) "el-Müfredât Fi Ğaribi'l-Kur'ân", Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- İbn Manzûr, M.M.A.E.C. (1414/1993) *Lisanu'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sadr.
- İbn Kuteybe, E.M A.M. (tsz.) *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbni Düreyd, E.M.H. (1407/1987) *Cemheretü'l-Luğa*, (Remzî Münîr Ba'lebekkî, thk.). Beyrut: Daru'l-İlim.
- Kara, İ. (2002) *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2003) *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kasımî, M. C. (1957) *Mehâsinü't-Te'vil*, Yay. y.y.

- Keskin, H. (2003) Kur'ân'da Ümmet Kavramı, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Kılıç, S. (1993) Mitoloji Kitab-ı Mukaddes ve Kur'ân-ı Kerim, İzmir: Nil Yayınları.
- Kılıçbay, M.A. (1993) Tarihsel Bir İnşâ Olarak Ulus, Türkiye Günlüğü, sayı: 23/ Yaz, Ankara.
- Kurtûbî, M.A.E. (1372) el-Câmi' LiAhkâmi'l-Kur'ân, Kahire. Yay.y.y.
- Küçük, A. (2007) Kur'ân'da Toplumsal Sınanma, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Lapidus, M.I. (1996) Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası, çev. İ. Safa Üstün, İstanbul: M.Ü.İ.F.Y.
- Lewis, B. (1992) İslâm'ın Siyasal Dili, çev. Taşar Fatih, Kayseri: Rey Yayıncılık.
- Maverdî, E.A.M.H. (tsz.) en-Nüketü ve'l-'Uyûn (Tefsîrû'l-Maverdî), Beyrut: Yay. y.y.
- Merağî, A.M. (1980) "Tefsîrû'l-Merağî", Beyrut: Yay. y.y.
- Mevdudî, E. (1987) Kur'ân'a Göre Dört Terim, çev. O.Cilacı-İ.Kaya, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Mevdûdî, E. (1996) Tefhîmü'l-Kur'ân, çev. M. H. Kayani, vd. İstanbul. İnsan Yayınları.
- Mücahid bin Cebr, M. (tsz.) Tefsîru Mücahid, (Abdurrahman et-Tahir Muhammed. thk). Beyrut: Yay. y.y.
- Nahhâs, İ.E.C. (1409) Ma'âni'l-Kur'âni'l-Kerim, Mekketü'l-Mükerrreme: Yay. y.y.
- Nesefî, E.A.A.M. (tsz.) Tefsîrû'n-Nesefî, Beyrut: Yay.y.y.
- Öz, A. (2018) Kur'ân'ın Onerdiği Vasat Ummet. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Özalp, A. (2000) "Millet". Şamil İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Şamil Yayınları..
- Öztürk, M. (2005) Kur'ân Çerçevesinde "Ümmet Kavramının Tahlili", İslâmiyât Dergisi, 8, 2/16.
- Pazarbaşı, E. (1996) Kur'ân ve Medeniyet, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Ülken, H.Z. (1969) Sosyoloji Sözlüğü, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ünal, A. (1990) Kur'ân'da Temel Kavramlar, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Vâhidî, E.H. (tsz.) el-Vecîz Fi Tefsîri Kur'âni'l-'Azîz, Yay.y.y.
- Vehbi, M. (1966) Hülâsâtü'l-Beyan Fî Tefsîri'l-Kur'ân, İstanbul:Üçdal Neşriyat.
- Weber, M. (1986). Sosyoloji Yazıları, çev. Taha P. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Râzî, F. (1997) et-Tefsîrû'l-Kebîr/Mefatihü'l-Ğayb, Beyrut: Yay.y.y.
- Râzî, M.E.B.A. (2000) Muhtârû's-Sihah, Kahire. Yay. y.y.
- Râzî, Z.E.A. M. (1420/1999) Muhtârû's-Sihah, (Yusuf eş-Şeyh Muhammed thk). Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Rıza, R. (1373) Tefsîrû Menar/Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Hakîm, Mısır: Yay. y.y.
- Sa'lebî, A. M.M. (tsz.) el-Cevâhirü'l-Hasan Fi Tefsiri'l-Kur'ân, Beyrut: Yay. y.y.
- Sabûnî, M.A. (tsz.) Safvetü't-Tefâsîr, Mekke: Yay. y.y.
- Salih, Suphi. (1421/2000) Mebâhis Fî Ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut: Daru'l-İlim.
- Sallâm, Y. (1980) Et-Tesârif, Tunus: Yay. y.y.
- Şahinalp, M. V. (2014) Vasat Ümmet Örneği, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Şanlıurfa. 19/ 31(Ocak-Haziran). ss. 184-222.
- Şentürk, R. (2005) "Millet" TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 30/66-70.
- Şihabüddîn, A.M. (1992) Et-Tıbyân Fî Tefsîri-Ġaribi'l-Kur'ân, Kahire: Yay. y.y.
- Tabatabaî, M.H. (1991) el-Mizân Fî Tefsîri'l-Kur'ân-ı Kerîm, Beyrut: Yay. y.y.
- Taberî, E.C.M. (1992) Câmi'u'l-Beyân Fî Te'vili'l-Kur'ân, Beyrut: Yay. y.y.
- Takıyyu'ddin, S.B.H. (1405/1985) İttifâku'l-Mebânî ve İftirâku'l-Meânî, (Yahya Abdurraûf thk). Ürdün: Dâru Ammâr.
- Tehânevî, Muhammed.A.M.H. (1996) Keşşâfü'l-İstılâhâti'l-Funûn, Beyrut: Yay. y.y.
- Tekin, M. (2003) Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler, edt: M. Bayyigit, Konya: Yediveren Kitap.
- Türkdoğan, O. (1988) Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Yazır, Muhammed Hamdi. (1982) Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul: Eser Neşriyat.
- Yıldırım, E. (1993) Modern Ulus-Devlet, Bilgi Hikmet Dergisi, sayı:3/Yaz, ss. 42-53, İstanbul.
- Zebîdî, M.M.A. (tsz.) Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs, byy. Dâru'l-Hidaye.
- Zemahşerî C.M.Ö. (1979) Esasü'l-Belağa, Beyrut: Yay. y.y.
- Zemahşerî C.M.Ö. (1407.) el-Keşşâf 'an Hakâiki Ġavâmidî't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyyi.